

JARL POU SAR

Suomalaisen kirjan historia

Pousar, Jarl, Suomalaisen kirjan historia (The history of the Finnish book), Kirjas-totiede ja informatiikka 6 (3): 83—86, 1987.

The history of Finnish books begins with Missale aboense, designed for the diocese of Turku and printed in Lübeck, Germany, in 1488. Until 1642 when a print-shop was founded in Turku, the main part of Finnish-language books was printed in the that-time capital Stockholm. The printing tradition in Finland survived many severe drawn-backs. When Finnish was adopted as the language of learning and culture in the 19th century autonomous grand-duchy, printing-business began to flourish and resulted in a dramatic growth of printed products. Libraries and private collectors have had an important task in preserving the documents of Finnish literary culture inasmuch as only few copies remain of the majority of early printed books.

Address: SF-03400 Vihti, Finland.

Kuten kaikki kunnan puheenvuorot, tämäkin katsaus alkaa toteamuksella, että historiamme on lyhyttä eikä laajoja perspektiivejä näe meillä niin kuin suurissa kulttuurimaissa. Suomi astui esi-historian hämärästä samoihin aikoihin, kun poh-joisien Italian valtiot valmistautuivat siirtymään keskiajasta uuteen aikaan. Suomeen perustettiin ensimmäinen kirjapaino vuonna 1642. Esimer-kiksi Meksikon kaupunkiin kirjapaino perustet-tiin vuonna 1544. Suomi on niin kaukainen Euroopan kolkka, että usein puhumme itsekin Suo-mesta ikäänkuin aivan erillisenä maanosana. Sik-si on hyvä, että vietämme ensi vuonna kirjallisen kulttuurimme 500-vuotisjuhlavuotta. Huo-maamme, että olemme sentään osa Eurooppaa ja että meillä on oikeus kuulua siihen.

Olisi väärin laskea pois pitkä alkutaival ennen vuotta 1642. Näinhän on usein tehty ja laskettu suomalaisiksi vain se, mitä on tapahtunut nykyi-sen Suomen maantieteellisten rajojen sisällä.¹ Mutta aina vuoteen 1809 saakka Suomea ei val-tiona ollut eikä sitä valtioksi mielletty. Maam-me oli osa Ruotsin valtakuntaa, ja meillä on tie-

tyssä mielessä oikeus kaikkeen, mitä pääkaupun-gissamme Tukholmassa ja kauempanakin tapah-tui, kuten kirjahistoriamme viisisataavuotinen taival osoittaa.

Kirjahistoriamme alkaa Lyypekissä, missä kir-janpainaja Bartholomeus Ghotan sai kesällä 1488 painettavakseen Turun piispa Konrad Bitzin do-minikaanitradition mukaisen messukirjan *Missale aboense*, joka painettiin nimenomaan Suomen oloja silmälläpitäen ja sisältää tietoja Pyhän Henrikin kulttimenoista. Tämä sittemmin hyvin harvinaiseksi käynyt teos jäi pitkäksi aikaa ai-noaksi, kunnes 1522 Halberstadtissa painettiin käsikirja *Manuale aboense*. Edellinen on Suomen ainoa inkunaabeli, jälkimmäinen hipoo ryhmää, joka on antikvariaattien myyntiluetteloissa saan- nut nimen postinkunaabeli. Manuale oli katoli-sena tuomittu häviöön heti ilmestyessään.

Seuraavaksi kohtaamme jo Agricolan kuulun aapisen, jonka ensimmäinen painos lienee painet-tu vuonna 1543. Agricolan aapisen jälkeen Raa-matun käännökset ovat vanhimmat suomeksi painetut kirjat. Ne painettiin Tukholmassa, ku-

ten myös Paavali Juustenin katkismus ja messu. Pääkaupungissa painettiin jatkuvasti ne vähäiset suomalaiset työt, jotka ilmestyivät ennen Turun akatemian perustamista, samoin suurtyö ensimmäinen kokoraamattu vuonna 1642.

Samana vuonna alkoi vihdoin Turun oma paino toimintansa, kun Pietari Wald asettui akatemian kirjanpainajaksi. Ensimmäinen työ oli Wexionuksen moraalis-filosofinen väitöskirja *De Prudentia*. Seuraavina vuosina Wald painoi jo koko joukon teoksia eri kielillä, suomeksi pienen saarnan 1643 sekä 1644 Laurentius Petri Aboituksen *Selityxet Joka-päiväisten huomenehto- ja ruocalukuin*, joka on varhaisin Suomessa painettu suomenkielinen kirja.

Waldin jälkeen kirjapainoa piti Pietari Hansonius eli Hannunpoika, sitten Johan Laurinpoika Wall ja vuodesta 1711 Anders Björkman. Tämän ajan Turun painatteita luonnehti komea, kultaa rakastava ja ylitsepuosuava barokki, sillä niissä on suuri määrä koristekuvioita ja puuleikkauksia, joita valmisti 1670- ja 1680-luvulla Turussa Daniel Medelplan. Turussa kehitys oli suorastaan vilkasta. Piispa Johannes Gezelius vanhempi perusti 1669 toisen kirjapainon oman koulunsa ja hiippakuntansa kirjallisia tarpeita varten. Antiikin klassikoista otettiin koulupainoksia, ja seurakuntien kinkereitä varten painettiin rippikirjoja, unikaatteja joilla on oma tittelisivu joka pitäjällä. Näitä on säilynyt mm. Sauvossa, piispan omassa palkkapitäjässä. Turun painot tarvitsivat niin paljon paperia, että piispa katsoi aiheelliseksi perustaa paperitehtaan Pohjan pitäjän Tomasböleen v. 1673, Suomen ensimmäisen tällä meillä perinteisellä alalla. Kotimaiselle paperille on painettu mm. kuuluisa Sotaraamattu. Gezeliuksen kirjapainon painajina toimi Johan Winter, myöhemmin Henrik Christian Merckell.

Ison vihan iskiessä molemmat painot siirrettiin Tukholmaan. Akatemian paino palasi Turkuun rauhan solmimisen jälkeen. Painajina toimivat Erik Flodström ja Johan Kämpe sekä v:sta 1750 Jakob Merckell, joka möi puolet siitä Johan Christian Frenckellille 1758. Siitä lähtien Frenckellin suku on keskeyttämättä toiminut alalla ja laajentanut toimintaa Helsinkiin vuonna 1802 ja Tampereelle vuonna 1832 paperitehtaan omistajina, kirjapainon perustajina vuonna 1866. Toinen Tukholmaan siirretyistä kirjapainoista jäi pitkiksi ajoiksi sinne, vaikka oli nimeltään »Suomen suurruhtinaskunnan kirjapaino!» Vasta 1826 osa siitä muutti takaisin Suomeen Turkuun.

Kirjapainotaito viihtyi lähinnä Turun akatemian ja katedraaliskoulun suojissa sivistyksen

hentona mutta sitkeänä kukkasena. Viipurista tuli vuonna 1689 toinen kirjapainokaupunkimme, sillä itäisen hiippakunnan piispa Pietari Bång tarvitsi oman painajan; olihan sielläkin koulu ja tuomiokapituli. Kirjanpainajana oli ensin Daniel Medelplan, sitten Matthias Syngman ja lopuksi Thomas Abbor. Toiminta loppui v. 1709. Vasaan perusti Georg Vilhelm Londicer kirjapainon 1776. Viipurissa oli 1700—1800-luvun vaihteessa myöhemmin Pietarissa toiminut Iversen painanut joukon julkaisuja, mutta hänen painostaan ei tiedetä juuri mitään. Viipuriin, Ouluun, Kuopioon ja muualle perustettiin painoja vasta autonomian ajalla, ja 1871 niitä oli kaksikymmentä. Nyt niitä on jo nelinumeroinen luku.

Kirjan historiaan kuuluu paljon muutakin kuin painaminen. Painamista seuraa myyminen. Vanhojen privilegioitten mukaan myyminen kuului lähinnä kirjansitojille, jotka ostivat kirjapainojen tuotteet, sitoivat ne ja myivät markkinoilla — virsikirjoja ja pitkää katkismusta, rukouskirjoja ja allakoita. 1600-luvulla oli alkeiskouluja, pedagogioita, parisenkymmentä ja näillä paikkakunnilla kirjansitoja usein yritti saada elatuksensa. Sitojien harmiksi myös kaupunkien porvarit möivät kirjoja. 1770-luvulla kirjapainoillakin oli kauppvoja, Frenckellillä kuuluisa »kirjalaatikkonsa» Turun sillalla, aivan Pariisin bukinistien malliin. Autonomian aikana kirjakauppiaista tuli oma luokkansa. Usein kaupat olivat kirjapainojen tytäryhtiöitä tai niiden omistajat olivat akateemisia opettajia tai kustantajia, jotka harrasivat samalla melkoista kirjojen maahantuontia.

Myyntiä seuraa kirjan lukeminen ja sen sisällön hyväksikäyttö. Tätä mielenkiintoista kenttää on tutkinut ennen kaikkea Henrik Grönroos, vanhan ajan »lukuromaanien» tuntija maassamme. Kirjan sisällön historiaa valottaa se, mitä luettiin ja mikä luetusta jäi vaikuttamaan. Tietty piirit hankkivat tiettyjä teoksia tiettyihin tarkoituksiin. Ns. triviaalikirjallisuuden lukemista ei arvostettu, mistä esimerkitapauksen on kertonut Bibliofiilien seuran puheenjohtaja Paul Gustafsson²:

»Eräästä äitini isoäidin kirjeestä 1850-luvun alusta, jolloin Eugène Sue ja Dumas olivat muodissa, olen voinut lukea seuraavaa:

Suen ja Dumasin teokset vievät ajatukset siinä määrin todellisuudesta, että heidän teoksensa tuntuvat joutavanpäiväisiltä jopa yksitoikkoisilta ja saattavat lukijansa kyvyttömäksi ymmärtämään arkipäivän toimia ja askareita synnyttäessään tunnekuohun, joka ei ole minulle eikä ympäristölleniäkään hyväksi. Siksi luen vain harvoja romaaneja ja hankkiessani luettavaa mieluummin valitsen sellaista, joka hetkellisesti saattaa olla pitkästyttävää, mutta joka sydämen ja sielun ylösrakentamiseksi on tärkeätä».

Lopuksi kirjan historiaan kuuluvat talteenottajat, kokoelmien keräilijät ja lainakirjastojen muodostajat, jotka varmistavat teosten saatavuuden.

Näin voidaan seurata kirjojen kohtaloita meninä vuosisatoina, jolloin mistään kirjatulvas-ta ei tarvinnut puhua. Pippingin luettelossa on 4066 suomenkielistä teosta vuoteen 1855 asti. Siihen on tietenkin lisättävä verrattomasti suurempi määrä ruotsin-, latinan- ja muunkielistä kirjallisuutta, mutta joka tapauksessa nykyaikaan verrattuna varsin vaatimattomat määrät. Kirjatuotannossa kuvastuu yleisen historian kulku. Keskiajan orastava kulttuurielämä katkeaa äkkiä Kustaa Vaasan hallituksen aikana, ja vasta suurvaltakausi 1600-luvulla tuo takaisin kotimaisen sivistyksen, johon liittyvät monet kansainväliset piirteet: ulkomailta saadut aatteet, tekniikka, työntekijät ja käännöskirjallisuus.

Puhdasoppisuuden aikakauden Turun akatemian, hovioikeuden ja tuomiokapitulin piirissä kukoistanut kulttuurielämä katkesi uudestaan Ison vihan aikana. Tältä ajalta on meille säilynyt vain Medelplanin puuhun leikkaama Pälkäneen aapinen merkkillisenä, symbolisena muistona hengenviljelylle omistautuneen barokkitaiteilijan miltei herooisista pyrkimyksistä. Kirjaelämä oli nyt jo juurtunut niin syvään, että se elpyi pian 1720-luvulla kasvaakseen siitä jatkuvasti, ensin lähinnä ruotsinkielisenä, sitten myös suomeksi. Juteinin kirjojen polttaminen roviolla Viipurissa 1827 sekä Nikolai I:n sensuurin kahleet jäivät muistoiksi nekin. Suomenkielinen kaunokirjallisuus nousee Lönnrotin loihitmana, Snellmanin vaatimana ja Krohnin perheen viljelemänä. On ihmeellistä havaita, että tämän kauden kirjailijoista on vain kolme klassikkoa, jotka kuolivat jo 1800-luvulla: Kivi, Kramsu ja Canth. Kaikki muut vaikuttivat vielä meidän vuosisadallamme. Näin lähellä tuo fantastinen voimapurkaus on, ja miten monimuotoisen täydelliseen kuostukseen se onkaan jo ehtinyt!

Kun tutkimus yleensä suuntaa mielenkiintonsa kirjan sisältöön ja kirjoja kerätään sisällön takia, myös ulkoiset puitteet kiehtovat monia kirjanystäviä. Teokset saavat oman aikansa painoksina luettuina upeamman muodon, niissä elää vivahteita jotka puuttuvat nykyajan pokkaripainoksista tyystin. On lumppupaperin oma vaikutus ja haju, on ruskeita tahroja, ja kirjaimet ovat veistoksellisia, mikä ei ole ihme, sillä ne onkin varta vasten tehty, leikattu, valettu ja ladottu. Kädetkin tutkivat kirjaa. Tällaiset voimakkaan esteettiset elämykset vaikuttavat alitajunnassa ja tukevat tekstiä. Heikki A. Reenpää on kirjanke-räilystä todennut seuraavaa³:

»Omakielisen kirjallisuuden historia ja sen vaiheet kuvastuvat myös maassa vallitsevassa bibliofiilissä harrastuksessa. Kirjallisuuden nuoruus ja vähäisyys eivät kiinnosta keräysharrastukseen ja vasta suuret ja vanhat kirjallisuudet ja kirjalliset perinteet ovat kasvattaneet sivistyksellisesti ja kirjallisuushistoriallisesti merkittävän bibliofilian. Useat asia- ja esinekokonaisuudet havaitaan vasta kokeilemisen yhteydessä ja keräileminen on pelastanut lukemattomia kulttuurihistoriallisesti ja kirjallisesti tärkeitä asioita ja tietoja katoamasta ikuisiksi ajoiksi . . . Vain aktiivinen ja uusia aloja ja erikoispiirteitä etsivä keräily muodostuu myös kulttuurihistoriallisesti herätteitä antavaksi ja uusia arvoja luovaksi bibliofiiliaksi.»

Suomen kirjallisen kulttuurin ja kirjan historia kulkee kolmen suurmiehen viitoittamaa linjaa: Henrik Gabriel Porthan, professori ja historioitsija; Fredrik Wilhelm Pipping, kirjastonhoitaja ja bibliografi; Matti Pohto, kulkuri ja suurkeräilijä. Kaikkien osat ovat yhtä ratkaisevia. Riidellään siitä, osasiko Pohto lukea, mutta olennaisempaa on, että meidän kansallisen fennica-kokoelmamme pääosan muodostavat Pohdon pitkällä matkoillaan pelastamat kirjat ja painatet. Ilman Pohtoa emme tuntisi lainkaan satoja teoksia, ja monista muista olisi vain Ruotsissa säilyneet kappaleet tiedossamme. Tämä pelastustyö on kirjankeräilyn tärkeitä puolia. On aloja, joiden kirjallisuus häviää nopeasti: ajan-kohtaiseen käyttöön tarkoitettut painotuotteet, kuten almanakat, muut oppaat ja esimerkiksi keittokirjat sekä nyt niin suosittu keräilykohteet satukirjat ja aapiset. Jatkuvasti löytyy teoksia, joita ei Helsingin yliopiston kirjaston kokoelmassa ole, ja sellaisiakin, joita ei ole aiemmin tunnettu lainkaan, kuten varianttipainokset, Tukholmassa sikäläiselle suomalaiselle seurakunnalle tarkoitettut kirjat, joita ei juuri ole Suomen puolelle eksynyt, sekä Viipurin 1600-luvun painotuotteet, meidän ilmeisesti vaikeimmin tavoitettavat kohteemme, koska sodat ja jatkuva hävitys on käynyt niin usein tuon kaupungin ylitse.

Mielenkiintoinen tutkimustehtävä on vanhemman kirjallisuuden tarkka kartoitus. Varhaisia kirjallisia muistomerkkejämme ei ole monta. *Missale aboense* on säilynyt 19 kappaleena sekä muutamana irtolehtenä. *Manuale aboense* on sitäkin harvinaisempi; siitä tunnetaan 4 pergamentille painettua kappaletta sekä viides, paperille painettu. Viimeksi mainittu oli Lohjan seurakunnan arkistossa, mutta on sieltä hävinnyt. Kovin monesta teoksesta tunnetut kappaleet ovat vähissä. Yleissääntönä voi pitää, että Suomen vanha kirjallisuus on parhaiten säilynyt Ruotsissa. Kuninkaallinen kirjasto Tukholmassa ja Uppsalan yliopiston kirjasto Carolinassa rediviva ovat fennican varmimmat löytöpaikat. Helsingin yliopiston kirjasto on kolmannella sijalla. Usein merkittäviä löytöpaikkoja on myös ulkomailla. Wolfenbüttelissä, Wienissä, Lontoossa, Oxfordissa

niitä voi tutkia. Wolfenbüttelissä on esimerkiksi Suomen ensimmäinen suuren tiedemiehen Sigfrid Aronus Forsiuksen alkuperäisiä käsikirjoituksia.

Collijnin ja Melanderin luetteloista saamme seuraavat tilastoluvut 1500-luvulta:

Ruotsin valtakunnassa julkaistiin 419 eri kirjaa, 453 eri painosta,
Ruotsin ulkopuolella lisäksi 204 teosta,
Suomea varten tai suomeksi painettiin 46 teosta.

Näistä 46:sta on 5 nimekettä kokonaan kadonnut, 16 nimekettä tunnetaan yhtenä ainoana kappaleena ja 7 kahtena kappaleena. Jäljelle jää 18 teosta, joista on sentään vielä kolme kappaletta tutkimuksen käytettäväksi.

Collijnin bibliografian mukaan 1600-luvulla julkaistiin 4177 painatetta. Collijn ei luetteloikuninkaallisia julistuksia, henkilöpainatteita eikä akateemisia painatteita. Collijnin luettelon teoksista Sten G. Lindberg on laskenut 1869 olevan sellaisia, joista tunnetaan vain yksi kappale. Näistä unicumeista omistaa Tukholman Kuninkaallinen kirjasto 950, Carolina rediviva 586, Helsingin yliopiston kirjasto 116, Linköpingin hiippakuntakirjasto 62, Lundin yliopiston kirjasto 30 kappaletta, ja joidenkin muiden pienempien ruotsalaisten kirjastojen lisäksi esim. Tarton yliopiston kirjasto 7, Kööpenhaminan Kuninkaallinen kirjasto 5 ja Pariisin kansalliskirjasto 3.

Tällainen on siis suomalaisen kirjan eloonjäämisen historia. Keräilijän työ on arvokasta. Uuteterana myyränä hän kokoaa kirjastoonsa teoksia, joista muodostuu omaperäinen kokonaisuus: ei ole kahta samanlaista kokoelmaa. Samalla hän paneutuu alansa kirjallisuuteen ja tuntee sen läpikotaisin; keräilijät ovatkin usein tässä suhteessa

alan parhaat asiantuntijat. Näin rakentuvat kokoelmat sisältävät aihepiirin ja valinnan mukaan kaiken olennaisen, ja niihin sisältyvät samalla sekä klassiset perusteokset että pienet, yleisesti ottaen vähäpätöiset mutta oikeassa ympäristössään tärkeät kirjaset. Kuuluisa Kalevalakeräilijä Aarre Vuorjoki on *Bibliophilos*-lehdessä pohtinut asiaa näin⁴:

»Jos Kalevalan ensipainos esiintyisi tänään myyntimarkkinoilla, sen hinta olisi varmaan paljon tuhannen markan paremmalla puolella. Jos sattuisin antikvariaattikerroksellani löytämään esim. P. Ollilaisen Nuorten Kalevalan varhaispainoksen, jolla olisi sama harvinaisuuseroin kuin edellä mainitulla, voisin saada sen markalla, parilla tai jonkin muun ostoksen kaupantekijäisinä. Edellistä etsivät monet ensipainosten, Fennican, kansanrunouden ja bibliofiilisten harvinaisuuksien keräilijät sekä harvinaisuuksiin sijoittajat. Jälkimmäistä kysyy vain yksi ainoa Kalevaloiden keräilyyn erikoistunut harrastelija. Näin on harvinaisuuskin suhteellista.»

Hyväksytty julkaistavaksi 22. 9. 1987.

Viiiteet

¹ Tuore esimerkki tästä on Jussi Nuorteva & Ari Tammi: Suomen ennen vuotta 1850 painetun kirjallisuuden kartoitus (Helsingin yliopiston kirkkohistorian laitoksen julkaisu ja 6, Helsinki 1987), joka alkaa toteamuksella, että Suomen ensimmäinen kirjapaino aloitti toimintansa vuonna 1642, ja tätä ennen kaikki kirjallisuus oli ollut ulkomailta maahamme tuotettua.

² Paul Gustafsson: Rakkauteni kirjoihin. Suomen vanhan kirjallisuuden päivät r.y. Vuosikirja 1987, Vammala 1987, s. 90.

³ Kirjaystävän kirjoja. Bokvännens böcker, Helsinki 1977, s. 4.

⁴ Aarre Vuorjoki: *Bibliofiili ja Kalevala*, *bibliophilos* 1974: 3, 90.